

לע"נ סבתי, בת ציון אלון
בת ירושלים
"מה אעידך, מה אדמה לך הבת ירושלים"
נפטרה בירושלים - אב תשס"ה

אורן זינגבוים

המנורה כסממן יהודי בקבורה בעקבות מציאת מערת המנורה בפיק שבגולן

פיק (אפיק), הדרומית מבין הקהילות היהודיות מן התקופה הרומית-ביזנטית בגולן, ממוקמת במישור הפורה של דרום הגולן, מזרחית לעיר הפוליס סוסיתא.¹ מרכז האתר העתיק - בסמוך לקיבוץ אפיק של היום, מעל גדת נחל עין גב. נהוג לזהות במקום ובסביבתו את מיקום הקרב בין ארם וישראל אשר נערך ב'אפק', כמתואר במל"א כ'.²

במהלך התקופה הרומית-ביזנטית ישבה במקום קהילה מעורבת, אשר חלקה הגדול נוצרי וחלקה יהודי.³ זיהוי הקהילה היהודית במקום נעשה על פי ממצא של פריטים שהיו שייכים למבנה בית הכנסת: משקוף מעוטר במנורה, שופר ואתרוג, וכן עמוד אבן עם מנורה וכיתוב: "אנא יהודה חזנא".⁴

בית הקברות של האתר ממוקם כחמש מאות מטר דרומית למרכז האתר העתיק (ליד הכביש הישן היורד לסוסיתא ולעין גב). בבית הקברות נמצאו קברי שוחה וארגז רבים, מצבות רבות הכתובות יוונית, וכן כעשרים מערות. כמעט כל המערות נחסמו

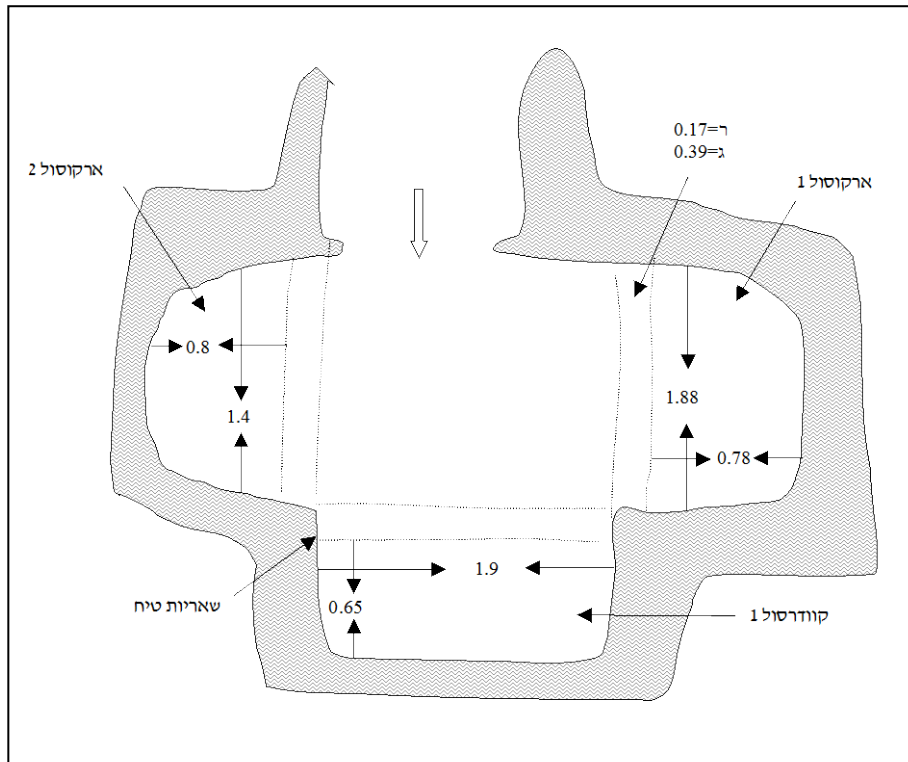
1. ראה: צ"א מעוז, ערך 'גולן', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, תל אביב 1992, עמ' 288.
2. ראה: י' אהרוני, **ארץ ישראל בתקופת המקרא**, ירושלים תשכ"ג, עמ' 287, וכן: י' ידון, 'הגאוגרפיה הצבאית של הגליל', **מערכות** ס, תל אביב תש"ט, עמ' 21-22, ולעומתם: ב' מזר, 'מלחמות ישראל עם ארם', **היסטוריה צבאית של ארץ ישראל**, תל אביב תשי"א, עמ' 211. וראה דיון בזיהויים השונים מבחינת הממצא הקרמי, אצל: י' מייטליס, 'מרכז הגולן ודרומו בתקופת הברזל', **על אתר ד-ה**, תשנ"ט, עמ' 25-27; מ' כוכבי, 'ארץ גשור - תולדות חבל ארץ בתקופת המקרא', **ארץ ישראל** כה, תשנ"ו, עמ' 188-189. דיון וניתוח הקרב, ראה: י' רוזנסון, 'קרב אפק - ניתוח ספרותי גאוגרפי', **על אתר ד-ה**, תשנ"ט, עמ' 51-59.
3. פיק אינה מופיעה ברשימת העיירות האסורות בתחום סוסיתא, לעומת כפר חרוב ועיון הסמוכות. שמה ניתן לשער שבתקופת חיבורה של הברייתא לא הייתה במקום קהילה יהודית?
4. ראה: צ"א מעוז (לעיל, הערה 1), עמ' 298; R. Gregg and D. Urman, *Jews, Pagans and Christians in the Golan Heights*, Atlanta 1996, p. 28.

בסחף. על אחת המערות נמצאה מנורה חקוקה ועל אחרת צלב. המרחק בין המערות כ-200 מטר. להלן אציג את הממצא במערת המנורה וכן אדון במשתמע מכך.

מערת המנורה (ראה איור מספר 1)

הכניסה למערה היא דרך בור - מעין 'פיר כניסה' מלבני, שהיקפו $1.3-1.4 \times 1.6$ מ' ועומקו כ-1 מ'. במערה חדר מרכזי במידות 1.8×1.9 מ', ובו שלושה מקמרים מסוג קוודרוסוליה (1) וארקוסוליה (2).⁵ במקמרים שרד טיח בגוון ורדרד. בכל מקמר שוקת קבורה מסותתת בצורה יפה (0.78×1.88 מ', 0.65×1.9 מ', 0.8×1.4 מ'). מקובל במחקר לתארך מערות מקמר כאלו לתקופה הביזנטית בארץ ישראל, החל מהמפנה של המאות השלישית-רביעית לספירה.⁶

על חזית המערה חריטת מנורה בעלת שבעה קנים עם קו עליון מחבר (ראה איור

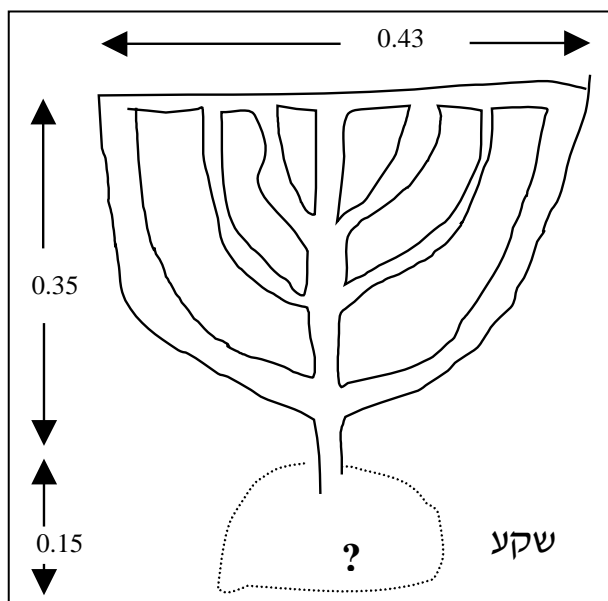

איור מספר 1: סרטוט מערת המנורה.

5. שילוב זה בין סגנונות המקמר איננו ברור לנו כל צורכו.
6. וראה פירוט אצל: א' זינגבוים, **הקבורה בישוב היהודי הכפרי בגולן בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית**, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"א, עמ' 15, והערות 137-143 שם.

המנורה כסממן יהודי בקבורה - בעקבות מציאת מערת המנורה בפיק שבגולן

מספר 2). לא ברור מה היה בסיס המנורה (שלוש רגליים, או 'מדרגות'). גודל התחריט: 0.5×0.43 מ'. זהו הקבר היחיד בגולן עם תחריט מנורה או עיטור יהודי כלשהו.⁷

איור מספר 2: צילום וסרטוט של המנורה שבחזית המערה (צולם על ידי המחבר).

7. על בתי הקברות היהודיים בגולן, עיין: א' זינגבוים (לעיל, הערה 6). מערה עם חריטת מנורה בחזיתה נמצאה בשנת 2002 בחפירת הצלה, שנערכה מטעם רשות העתיקות בחיפה. חפירה זו עדיין לא פורסמה.

מערות בעלות מבנה דומה נמצאו סמוך למושב בני יהודה בדרום הגולן (כשני ק"מ צפונית לפיק). מערה אחת בעלת חדר מרכזי (2.1×3.2 מ') ובו שלוש שקתות, בשתי דפנות המערה ששרדו. המערה מתוארכת למאות 5-6 לספירה, ומיוחסת לגורם נוצרי בגלל מציאת חריתת צלבים. אין במערה מקמר מרכזי אחד לדופן, אלא לכל שוקת מקמר נפרד.⁸ המערה הנוספת בבני יהודה דומה למערה מאפיק, ובה שלושה מקמרים, אחד בכל דופן, ובכל מקמר שוקת אחת.⁹

דיון

מקובל במחקר לציין את הופעת המנורה כסממן יהודי, בניגוד לצלב, החל מהמאה הרביעית לספירה.¹⁰ המנורה כסממן יהודי מובהק נמצאה בגולן 22 פעמים.¹¹ כל הממצאים הם בהקשר של מבנה ציבור, ואין ממצא נוסף בהקשר של קבורה. אופי הקבורה בגולן, בגלל מסלע הבזלת במרכז הגולן, הוא של קבורה על פני הקרקע - קברי שוחה, ארגז ומבני מאוזוליא. בשני אתרים במרכז הגולן היהודי נמצאו מערות קבורה, אך לא נמצאו בהם עיטורי מנורה. עיטורים אחרים, כגון נשר, עיט ועוד, נמצאו בחלקי מבנה מאוזוליא מדבורה.¹²

ניתן לאפיין את המנורה שבמערה בפיק מבחינה טיפולוגית, בהשוואה לממצאים עיטורי מנורה מבתי הכנסת בגולן ולממצא של עיטורי מנורה בבתי הקברות בארץ ישראל בתקופות הנידונות. מניתוח נתוני המנורות ממבני בתי הכנסת ניתן להבחין כי עיקר המנורות בגולן הן מנורות 'קלסיות'.¹³ רוב המנורות בעלות שבעה קנים, וכן בעלות בסיס של שלוש רגליים.

המנורה מפיק היא מנורה בעלת מתאר קלסי עם שבעה קנים, כאשר הקנים שווים בגובהם, וכן עם קו מחבר עליון. מקובל לתארך את המנורות בעלות שבעת הקנים עם הקו העליון לתקופה מאוחרת, מהמאה הרביעית עד המאה השביעית לספירה.¹⁴ מנורה זו מתאימה, מבחינת התכונות השונות, לרוב עיטורי המנורות

8. ראה: א' קלמכטר, 'בני יהודה', **חדשות ארכיאולוגיות** 109, תשנ"ט, עמ' 20-21.

9. ראה: ק' אפשטיין ושי' גוטמן, 'הסקר ברמת הגולן', בתוך: מ' כוכבי (עורך), **יהודה שומרון והגולן, הסקר הארכיאולוגי בשנת תשכ"ח**, ירושלים תשל"ב, עמ' 287 (אתר 180 ואתר 188).

הם מציינים כי נמצאו עוד מערות, אך אין תיעוד, והן לא ניתנות לזיהוי כיום בשטח.

10. ל' לוי, 'תולדות המנורה ומשמעותה בעת העתיקה', **קתדרה** 98, תשס"א, עמ' 28-31.

11. על המנורות בגולן, ראה: א' זינגבוים, 'מנורות בגולן - הערה על משמעותן הסמלית', **דרך אגדה** ז-ח, תשס"ד, עמ' 163-170.

12. וראה: א' זינגבוים, 'בית הקברות של הישוב היהודי העתיק בדבורה', בתוך: מ' ראובני ומ' לבנה (עורכים), **הגולן - אדם ונוף**, תל אביב תשס"ה, עמ' 87-102.

13. א' נגב, 'הכרונולוגיה של המנורה בעלת שבעת הקנים', **ארץ ישראל** ח, תשכ"ז, עמ' 193-210.

14. א' נגב (לעיל, הערה 13), עמ' 209-210.

המנורה כסממן יהודי בקבורה - בעקבות מציאת מערת המנורה בפיק שבגולן

ברמת הגולן, ולכן ניתן לשייך אותה לתקופה מקבילה. מתוך כך נראה כי השימוש בקבר זה היה בתקופה הנידונה, מהמאה הרביעית עד המאה השביעית לספירה.¹⁵ השימוש במנורה כעיטור בקבורה מצוי בארץ ישראל במקומות רבים.¹⁶ עיקר הממצא במרחב הכפרי הוא על גבי מצבות או על גבי קירות פנים בתוך מערות קבורה. דוגמה לכך היא בית הקברות מצוער בעבר הירדן, שבו נקברו יהודים ונוצרים. בבית הקברות בצוער נמצאו מצבות עם מנורה, ומצבות עם צלב. עיטור המנורה מוכר מתקופה זו גם ממערת מקמר בחורבת דליה בגוש תפן, אשר בה חקוקה מנורה מעל אחד המקמרים.¹⁷ כן מוכר העיטור ממערת קבורה בסומקה שבכרמל.

מציאת עיטור המנורה בגולן, על גבי חזית המערה, ועיטור צלב במערה נוספת, היא ייחודית לאפיק. זוהי עדות אפשרית, לכך שבית קברות זה שימש ליהודים ולנוצרים יחד. מסיבה זו סומן הקבר היהודי על ידי עיטור מנורה, והקבר הנוצרי על ידי עיטור צלב, תוך יצירת מרחק בין שתי המערות הנידונות.¹⁸ כמו כן ניתן ללמוד על עצם האפשרות של משפחת הנקבר או של הקהילה, לעטר את מערת הקבורה בעיטור יהודי מובהק.

ייתכן ויש לחפש ממצאים דומים בבתי קברות נוספים השייכים ליישובים מעורבים מהתקופה הנידונה, ואולי סממן זה של ייחוד לאומי בתקופה זו מצוי בנושאים ובמאפיינים של חיי יומיום נוספים, ויש לחפשם.

15. ראה אצל: י' לוי (לעיל, הערה 10), עמ' 32-37.

16. ראה: ש' קליין, **ספר הישוב** א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 88-80; מ' שובה, 'כתובת קבר יהודית מקיסרי', **ידיעות** טז, תשי"א, עמ' 57-53; ועוד רבים.

17. מ' אביעם, 'מערת קבורה יהודית בחבל תפן', בתוך: א' שילר (עורך), **ספר זאב וילנאי**, ירושלים 1987, עמ' 166-167. אביעם מעלה את הסברה כי באזור זה, בו קיימים בעיקר קברים עם עיטור הצלב, חיה משפחה או קהילה יהודית אשר רצתה לציין את ייחודה.

18. בסוסיאתא, יישוב מעורב נוסף, לא בא סגנון עיטור זה למימוש, כיוון שבתקופת שיא הפריחה של העיר לא היו הדגשים כה חזקים על עיטורי הדתות השונות.